

Reszegi Katalin

Bérc, hegy és halom a régi helyneveinkben

1. A magyar földrajzikožnėv-állományra általában és szűkebben a hegyföldrajzi köznevekre is helytálló az a megállapítás, amely szerint a földrajzi köznevek az objektumok fajtájának megjelölőjeként jelentős szerepet játszanak a magyar helynévrendszer jellegének a kialakításában (vö. TÓTH V. 1997: 262). Nincs ez másként a régi korok vonatkozásában sem: a kiemelkedést jelentő közszói elemek a korai ómagyar korban is meghatározó részt vállaltak a magyar hegynevek funkcionális és lexikális arculatának a formálásában.

Az általam vizsgált hegynévi korpusz¹ — melyben mintegy 680 névalak (1692 adattal) szerepel — közel 65%-a tartalmaz összesen csaknem két tucat különböző hegyföldrajzi köznevet. Ezek egy része jelentését tekintve nagyjából megfelel a szó mai köznyelvi használatának: *bérc, domb, halom, hát, havas(ok), hegy(es), lejtő, magas, tető*, mások azonban csak egyes nyelvjárásokban vannak meg, sőt kihaltak is előfordulnak közöttük: *fő* 'hegytető' (KISS L. 1991: 76), *gerend* 'mélyen fekvő területből, mocsárból, árvízből kiemelkedő lapos domb, földhát' (ÚMTsz.), *gyűr* 'domb, bucka' (FNESz. Győr), *homlok* 'hegynek hirtelen, meredeken kiugró része' (HEFTY 1911: 211), *homorú* 'vájttal oldalú hegy, üreg fölé előugró sziklafal' (FNESz. Homrogd), *kebel* 'hegyektől közrefogott hegy' (FNESz. Kebele), *mál* 'földfelszíni kiemelkedés (hegy, domb) oldala' (LŐRINCZE 1947b: 24), *orr* 'hegynek, dombnak erősen kiugró része' (HEFTY 1911: 302), *pest* 'hegy, kőszikla' (MELICH 1938: 131), *rez* 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport főcsúcsa; magas fennsík; emelkedett síkság' (FNESz. Rezi), *ség* 'domb, halom' (FNESz. Séga), *torbágy* 'domb, halom' (FNESz. Biatorbágy), *tő* 'hegynek, dombnak alsó része' (HEFTY 1911: 376), *verő* 'déli fekvésű, verőfényes hely' (FNESz. Nagy-verő).

E földrajzi köznevek területi megoszlása azonban korántsem egyenletes, ami elsősorban a Kárpát-medence egyes vidékeinek különböző természetföldrajzi vi-

¹ A korai ómagyar kori hegynevek korpuszának összeállításához forrásként GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájának eddig megjelent négy kötetét használtam fel, amely Abaújtól Pilis vármegyéig tartalmazza a címben megjelölt korszak teljes helynévállományát. GYÖRFFY munkája az Árpád-kort valamivel tágabban értelmezi: a vizsgált negyven vármegye adatait döntően az 1332–37-es pápai regestrummal bezárólag tartalmazza, de ahol szükséges, még ennél későbbi adatokat is feltüntet.

szonyaiból, eltérő domborzati jellegéből adódik. A mennyiségi különbségek mellett ugyanakkor az is kitűnik, hogy vannak olyan kiemelkedésre utaló közszavak is, amelyek használati köre jól behatárolható, csak egy-egy vidékre jellemző. Ennek számos oka lehet: például hogy a jelentésük eleve meghatározott típusú kiemelkedések jelölésére teszi alkalmassá őket; a közöttük meglévő szóföldrajzi különbséget azonban nyelvi tényezők is magyarázhatják, ahogyan más földrajzi köznevek körében is jellemző a területi megosztottság. A helymegjelölésre igénybe vett szavak nagyobb része azonban a szakirodalom általános véleménye szerint a régiségben és ma is az egész nyelvterületen használatos a helynevekben (ehhez lásd például BÁRCZI 1958: 149). A hegyföldrajzi köznevek körében az általam vizsgált korpuszban a legáltalánosabbak mind számukat, mind pedig területi megosztásukat tekintve a *bérc*, a *hegy* és a *halom*. E három lexéma valamelyike a teljes hegynévi állomány több mint kétharmadában előfordul, s szóföldrajzi szempontból is ezek használata látszik messze a legkiterjedtebbnek. Írásomban emiatt csupán e lexémákkal foglalkozom, olyan részletezettséggel és több szempontot is figyelembe véve, ahogy HOFFMANN ISTVÁN a *patak* kapcsán ezt bemutatta (2003).

2. A leginkább tanulságos talán a *bérc* szó vizsgálata lehet, hiszen ez a leggazdagabban adatolható kiemelkedést jelentő földrajzi köznévi a korai ómagyar korban, történetéről mégis meglehetősen kevés és sok részletében ellentmondó ismeretünk van.

A szó eredete kapcsán számos — többször egymással gyökeresen szembenálló — magyarázat látott napvilágot. MUNKÁCSI BERNÁT MÁTYÁS FLÓRIÁNra hivatkozva valamiféle keleti (árja, kaukázusi) jövevényelemnek tekinti (1898: 268), a CZUCZOR–FOGARASI-szótár pedig német, illetve szláv szavakkal azonosítja. MIKLOSICH munkájában találkozhatunk először a szó egyértelműen szláv származtatásával (1882: 115). A szláv eredeztetést ugyanakkor például HALÁSZ IGNÁC szemantikai okok miatt elutasítja, s — mint a későbbiekben sokan mások — *bérc* szavunkat ismeretlen eredetűnek minősíti (1883: 100, ugyanígy még: EtSz., SzófSz., ÁRVAY 1942: 16). A további, e kérdéssel is foglalkozó munkák azonban többnyire egyértelműen a szláv származtatás mellett szállnak síkra. Így vélekedik például HEFTY GYULA ANDOR a térszínformaneveket elemző tanulmányában (1911: 161), vagy KNIEZSA ISTVÁN, aki MIKLOSICH (1882) és SIMONYI (1915: 120) munkájára támaszkodva cáfolja a szó szláv eredetét kétségbe vonó magyarázatokat (1955: 596). Kiváló szlavistánk, MELICH JÁNOS viszont — az EtSz.-ben korábban megadott minősítéstől eltérően — az eredeti magyar szavak közé sorolta a *bérc*-et (1925–1929: 10). Az átadó nyelv közelebbi meghatározását a TESz. kísérli meg elsőként, legvalószínűbb forrásként a szerbhorvátot jelölve meg. Az EWUng. nem határoz meg konkrét átadó nyelvet, de azzal egyetért, hogy a szó valamelyik déli szláv nyelvből kerülhetett át a magyarba.

A *bérc* szláv eredetét bizonyítja, hogy ez a lexéma mind a déli (bolgár, macedón, szerb-horvát, szlovén), mind a nyugati (szlovák, cseh, lengyel, alsó- és felsőszorb), mind a keleti (ukrán, belorusz, orosz) szláv nyelvekben megtalálható szinte teljesen azonos formában (vö. ezekhez ŠMILAUER 1970: 46), s az őszláv **bъrdo* 'domb' szó semleges nemű *-bce* deminutív képzős származékából (a képzőhöz ugyancsak lásd ŠMILAUER 1970: 28) magyarázható (vö. HEFTY 1911: 161, KNIEZSA 1955: 597, TESz.).

Az átvétel időpontjáról egyik fent említett munkában sem olvashatunk. A TESz. a szó első előfordulását az 1135/1262/1566-os bozói oklevélből közli (*Berch*: Gy. 3: 183), s ezt az EWUng. is átveszi. GYÖRFFY GYÖRGY azonban ezt az oklevelet hamisítványnak tartja, mivel: „az 1135-i birtokösszeíró levélbe 1262-i átírása előtt szűrhatták be Bozók koholt határleírását” (Gy. 3: 183). Az OklSz. a szó első adatát 1214-ből említi, amely — elfogadva GYÖRFFY érvelését — a jelenlegi ismereteink szerint a legkorábbi előfordulása a szónak: „ad montem qui uulgo dicitur *bercy*”. A szövegkörnyezet alapján feltételezhetjük, hogy az adat közszói előfordulás lehet. Az általam elemzett hegynevek körében a *bérc* legkorábbi hiteles és egyben konkrétan lokalizálható említése a Heves vármegyei Lengyend határát leíró 1216 [□:1217]/1230-as oklevélből származik: *berch* (Gy. 3: 113). A kontextus alapján azonban nem állapítható meg, hogy közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést.

Az 1200-as évek első felében még meglehetősen gyéren adathozható a *bérc* lexéma. (Ez nyilvánvalóan összefügg a korból fennmaradt oklevelek kisebb számával is.) A Nógrád vármegyei Hartyán határát leíró 1227-es oklevélben azonban — közszói említésként — többször is előfordul („per 1 *birch*”, „ad magnum *berc*”, „per eandem *berch*” stb.; vö. Gy. 4: 249), s itt szerepel elsőként összetett hegynévben is, mint annak utótagja (*Ogogovs berch*: uo.). A XIII. század második felétől aztán igen nagy mértékben megnő a *bérc* előfordulásainak a száma. Az általam vizsgált korpuszban mintegy 260 olyan név vagy okleveles említés található, amelyben a *bérc* földrajzi köznévi szerepel, s e nevek mintegy öthatalma a XIII. század második feléből való. A szó előfordulásai alapján azonban csupán annyit lehet megállapítani az átvétel lehetséges időpontjáról, hogy a *bérc* a XIII. század elején már a magyar szókészlet eleme volt, tulajdonnév részeként és közszóként egyaránt szerepelt, sőt e század második felében okleveleinkben már meglehetősen nagy számban fordul elő.

A szó hangtani fejlődése nem világos (vö. TESz.). KNIEZSA szerint a szláv *tb̄rt* típusú alaknak a magyarban nem szokott *tért* megfelelni, és nincs megnyugtatóan tisztázva a szláv semleges nemű szóvégi *-e* hiánya sem (1955: 597). A szóbelseji magánhangzó LŐRINCZE szerint az átvétel idején bizonyára a zártabb *i* lehetett, s a *birc* formából nyíltabbá válással alakult a *bërc*, amelyből nyúlással magyarázható a *bérc* (1946: 22, vö. még EtSz.). Ezt a hangfejlődést azonban a ránk maradt adatok alapján nem lehet pontosan végigkövetni, hiszen a legkoráb-

bi *berc* és *berch* alakok már vélhetően nyíltabb magánhangzós ejtést tükröznek, ugyanakkor szintén meglehetősen korán adathozható a szó *béérch* (1240, Gy. 2: 492, 499), valamint *beerch* (1247, Gy. 3: 188) formában, s ezek alapján feltételezhetjük, hogy a szó belseji magánhangzót a vizsgált korban már hosszan ejthették. Szerepel a szó a korabeli oklevelekben emellett *birch* (1227, Gy. 4: 249), illetve *byrch* ([1265]/1265, Gy. 3: 139) alakban is, ez az írásmód azonban meglehetősen ritka (az összes adat mintegy 5%-a). Ezek ejtismódja nehezen állapítható meg, mivel az *i* ~ *y* betű a korai ómagyar korban az *i* mellett az *ě* jelölésre is használatos volt (vö. BENKŐ 1980: 90, 92, 93, 101).

Az átvétellel kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy a *bérc* lexéma vajon szláv helynevek részeként került-e be a magyarba vagy közsóként. Ezzel a kérdéssel egyedül HEFTY foglalkozik (ő is csupán egyetlen mondat erejéig), s az OklSz. adatait vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a szó nem önállóan, hanem helynevekkel került át a nyelvünkbe (1911: 161), vélekedését azonban nemigen indokolja. Magam úgy látom, hogy a helynevekbeli szóátvételt az támogathatná erőteljesen, ha nagyobb számban bukkannánk olyan névalakulatokra, amelyek utótagja a *bérc* lexéma, és az előtagja is valamely szláv nyelvből magyarázható. Az általam vizsgált korpuszban azonban meglehetősen kis számban szerepelnek ilyen névstruktúrák, s ezek létrejöttében is legtöbbször másodlagos változást: az eredeti szláv névformának a magyarban történt utólagos kiegészülését gyaníthatjuk. A névállományban olyan hegynevet, amely a szó helynévben való átvételét egyértelműen bizonyíthatná, nem találtam, ezek alapján nem tartom valószínűnek azt sem, hogy az általam itt nem vizsgált területeken ilyenek tömegével előfordulhatnak. Azaz a *bérc* ezek szerint inkább közsóként kerülhetett be a magyar nyelvbe. Tekinthejtük ugyanakkor ezt a vizsgálati szempontot a jövevényszóként nyelvünkbe került földrajzi köznevekre vonatkozó általános kérdésnek is, s ez esetben talán feltevésemet erősíti, hogy HOFFMANN ISTVÁN hasonló eredményekre jutott a *patak* lexéma vizsgálata kapcsán (2003: 670–1).

A szó jelentésbeli viszonyait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy bár a *bérc* meglehetősen gyakori az oklevelekben, a XVII. század előtti szójegyzékekben nem fordul elő (vö. RMGL.). A XIX. század elején a KRESZNERICS-szótár a latin *clivus*, *jugum montis* szavakkal adja meg a lexéma értelmét. BALLAGI szótárában a 'magasra felnyúló hegy, hegyorom, hegycsúcs' meghatározás szerepel. A CZUCZOR–FOGARASI-szótár általánosan, azaz 'tető, magaslat, orom' jelentésben határozza meg a *bérc*-et, kiemeli ugyanakkor, hogy különösen jellemző a szó 'hegytető, hegyorom, a hegyláncból kiemelkedő magasabb csúcs' értelmű használata. Az ÉrtSz. elkülöníti a szó irodalmi kontextusban való, illetőleg tájnyelvi használatát, s az előbbi esetben 'magas (sziklás) hegyorom, hegycsúcs'-ként definiálja, az utóbbiban pedig 'domb, halom' jelentést tulajdonít a lexémának.

A TESz. a szó elsődleges jelentését 'hegy, hegytető'-ként adja meg, s hasonlóképpen határozzák meg a lexéma szemantikai jellegét azok a munkák is, amelyekben latin (*clivus, jugum montis, mons*) vagy német (*Bergspitze, Gipfel des Berges*) megfelelőikkel értelmezik (NySz., OklSz., EtSz., KNIEZSA 1955: 596).

A szó szláv alapnyelvi jelentését a magyar nyelvű szakirodalomban 'domb'-ként rekonstruálják (vö. TESz., EWUng.). Mai szláv nyelvi jelentéseit ŠMILAUER adja meg munkájában, 'Weberkamm; (felsiger) Berg, Anhöhe (tkp. sziklás hegy, magaslat)' értelmezést tulajdonítva a szláv lexémának (1970).

Úgy vélem, hogy a szó ómagyar kori szemantikai tartalmának a megvilágításában a későbbi adatok mellett két dolog is a segítségünkre lehet. Adalékokat nyújthatnak egyrészt a *bérc*-et tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű minősítések. Köztudott ugyanis, hogy az oklevelezési gyakorlatban elterjedt volt a vulgáris (esetünkben: magyar) nyelven megadott helynevek mellett a latin helyfajtajelölő szavak használata. Azokban a nevekben, amelyekben a *bérc* lexéma szerepel, fajtajelölő latin elemként csakis a *monticulus* 'hegyecske, domb, halom' (1332: et transit *montic.* Ozywberch: Gy. 4: 326, 375), illetve a *mons* 'hegy(ség), szikla' (1295: *montem* Dolnaberchy: Gy. 3: 42, 70) fordul elő. A *bérc* utótagú kétrészes nevek több mint harmada mellett áll latin helyfajtajelölő szó, ez az esetek 80%-ában a *mons*, 20%-ában pedig a *monticulus*, ami azt mutatja, hogy a *bérc* inkább a magasabb kiemelkedések megnevezésében volt használatos. Az egyelemű *bérc* említések mellett elenyésző számban szerepelnek latin értelmezők.²

A jelzős szintagmából létrejött helyneveinkben a jelzőként álló melléknév vagy főnév szemantikai tartalmából ugyancsak következtetni lehet a főtagként álló szó jelentésére (vö. HOFFMANN 2003: 667). A hegy csúcsos alakjára utalhat a *hegyes* (1321/1338>XIX.: *Hyges Werk* [□: *Berc*]: Gy. 4: 62) és az *éles* (1299/1369/1571: *Elesberch*: Gy. 2: 102, 159), a *nyerges* pedig (1227: *Nergesberch*: Gy. 4: 249, 1262: *Nergesberch*: Gy. 3: 150, 199) bizonyára a hegyen lévő nyeregszerű bemélyedésre. A hegy magas voltát jelzi a *nagy* (1318: *Nogberch*: Gy. 2: 61) jelző. A kiemelkedések határvonal jelölésére, illetve határvédelemre is alkalmasak: *kapus* (1299/1300: *Kapus Byrch*: Gy. 3: 344), *gyepűs* (1344: *Gepusberche*: Gy. 3: 361) előtagjuk bizonyára erre utal. A hegyet borító talaj lehetett *agyagos* (1227: *Ogogvs berch*: Gy. 4: 249, [+1287/XIV.]: *Agyagusbercz*: Gy. 4: 79), illetve *köves* (1270: *Kwesberch*: Gy. 3: 513, 1327: *Kwesberch* ~ *Kuesberch*: Gy. 4: 302). Sziklás, köves vidéken természetesen ritkás a hegyet borító növényzet is, talán erre utalhat a *gyérfa* (1332: *Gerfaberch*: Gy. 3.: 326,

² Érdekes, inkább azonban csak közvetett adalékokkal szolgálhat a *bérc* jelentéséhez a MKLSz. *collis* szócikke, mely a szó elsődleges 'parvus mons, tumulus; domb, halom' jelentése mellett 'iu-gum, cacumen; csúcs, bérc' értelmezését is közli. Az adatok között azonban a magyar *bérc*-et tartalmazó szövegrészt nem találunk.

381) előtag. Jóval jellegzetesebb azonban az, hogy a kiemelkedést a legkülönfélébb fákból álló erdő, illetve sűrű bozót borítja: a *cseresznyés* (1332: *Cheresnesberch*: Gy. 3: 326, 380), *nyíres* (1329: *Niresbeerc*: Gy. 2: 44, 82), *somos* (1333/1334: *berch Sumus*: Gy. 2: 461, 521, 1334: *Somusberche*: Gy. 2: 521) melléknévi, a *száldob* 'hársfa' (TESz.; 1315/1418: *Zaldoberch*: Gy. 3: 375) és a *szilfa* (1256: *Zylfabercy*: Gy. 3: 42, 108) főnévi jelzők erre mutatnak. Jellemezhető a kiemelkedés azzal is, hogy milyen állatok élnek rajta: *nyulas* (1268: *Nulosberch*: Gy. 4: 238), *ölyves* (1314: *Wluesberch*: Gy. 2: 461, 517).

Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy noha ezek a jelzők nemcsak az adott kiemelkedést mint helyet jellemzik, hanem az utótagjukként álló szónak a jelentéstartalmát is segítenek megvilágítani, disztinktív jegyként — amint erre a *patak* földrajzi köznévvvel végzett hasonló jellegű vizsgálatai kapcsán HOFFMANN ISTVÁN is figyelmeztet — nem használhatók, minthogy ugyanezek a jelzők kapcsolódhatnak más 'hegy' jelentésű lexémákhoz is. Ebből az következik, hogy egy ilyen típusú (jelentéstani) probléma bemutatásakor célszerű az egész szómező, elsősorban persze a szinonimák és heteronimák vizsgálatát elvégezni (lásd ehhez még HOFFMANN 2003: 667), azaz jelen esetben a térszínformanevekben előforduló valamennyi földrajzi köznév hasonló jellegű elemzését megadni. Úgy gondolom azonban, hogy mivel ezen lexémák előfordulási gyakorisága meglehetősen egyenetlen, e helyütt nem térek ki mindegyikre, hiszen talán már a másik két leggyakrabban használt, legnagyobb számban adatolható hegyföldrajzi köznév ilyenfajta átfogó vizsgálata után is lehetőségem nyílik valamiféle, az általánosítás irányába mutató következtetés levonására. E kérdéskörhöz ezért a továbbiakban még visszatérek.

A *bérc* nemcsak jelzős szerkezetekben szerepel az oklevelek szövegében, hanem gyakran áll önmagában is. Azt, hogy ilyen esetekben mikor értelmezhetjük tulajdonnévként és mikor közszőként, általában nem könnyű, egyes esetekben pedig lehetetlen eldönteni. A *bérc* földrajzi köznév jelentéshasadással a hegy tulajdonnévi megnevezésévé válhatott, ilyen példák lehetnek az alábbiak: 1228: „ad radidem montis, qui dicitur *Zucule* et ibi asc. in montem et vadit per summitatem montis, que dicitur *berch* usque ad *Argenti fodinam*” (Gy. 1: 433), amelyben a szövegkörnyezet utal inkább tulajdonnévi használatra, valamint az 1270/1369: „ad 1 fenetum *Berch* vulg. dictum” (Gy. 1: 76), ahol a tulajdonnévi érték mellett az szól, hogy a *bérc*-et *fenetum* 'rét, kaszáló' megnevezéseként említik.

A *bérc* gyakran áll az oklevelekben a korábban már említett latin nyelvű helyfajtajelölő szavak helyén: [+1287/XIV.]: „ad 1 *Bercz* Agyagus *bercz* dictum” (Gy. 4: 79), 1332: „ad qd. *Berch* Gerfaberberch” (Gy. 3: 381), 1329: „in latere 1 *beerch* Kysakazto *beerchy*” (Gy. 3: 374). Ezekben a szerkezetekben a név mintegy magyarázó szerkezetként követi a *bérc* lexémát, amely kétségtávolan közszői értékben áll. A *bérc* ugyanakkor ritkán olyan esetekben is szerepel az oklevelekben efféle használatban, amikor utána olyan hegynév áll, amelyben más

hegyföldrajzi köznévi található utótagként: 1295: „in qd. *berch* Seleumal dicto” (Gy. 3: 70), 1281: „ad qd. *Berch* Slovykkeve” (Gy. 3: 188), ami a *bérc* jelentésének általánossá válásával magyarázható. Az oklevelek szövegezői gyakran használták emellett visszautaló elemként is a *bérc*-et valamely ugyanilyen névrészt tartalmazó hegynévre vonatkozóan: 1227: „ascendit ad 1 montem versus Lapasd, que in hungarico Nerges berch nominatur et per eundem *berch* vicinatur terrae Lapasd” (Gy. 4: 249). De feltűnik közsóként olyan esetekben is, amikor az oklevélben nincs tulajdonnévi megfelelése: 1301/1373: „ad 1 *berch* ... versus partem Occidens ... sub ipso *berch*” (Gy. 4: 287), 1341/1347: „in eodem *Berch*” (Gy. 3: 124), 1341/1347: „in latere 1 *Berch* transit ipsum *Berch* caditque ad solarem vallem alterius *Berch*” (Gy. 3: 125). Ez a jelenség³ az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható (ehhez lásd bővebben HOFFMANN ISTVÁN e kötet hasábjain írott tanulmányát).

Gyakran kapcsolódik hegyföldrajzi köznévi már meglévő hegynevekhez is másodlagosan. Ebben a szerkezeti változásban jó néhány kiemelkedést jelentő további lexéma is részt vesz: a *hegy* (például *Bugyihó hegye*), a *halom* (*Garabos-halom*), a *mál* (*Lendece mála*) vagy éppen a *kő* (*Milic-kő*). A *bérc* ebből a szempontból nemigen tűnik ki gyakoriságát tekintve: a többi földrajzi köznévhöz közel hasonló arányban hoz létre ily módon másodlagos névformákat. Olykor belső keletkezésű névalakot is érint ez a módosulás: a *Magas-hegy bérce* vagy a *Somos-mál-bérc* neveknek éppen a lexikális szerkezete igazolja az utólagos kiegészülést, feltételezhetjük azonban esetükben azt is, hogy a *bérc* lexéma az előtagban megjelenő nevet teszi speciális jelentésűvé, amennyiben az általa jelölt objektum egy részére vonatkozó nevet hoz létre. Lényegesen gyakoribb azonban a kiegészüléssel változás az elsődleges jövevénynevek esetében: a *Brizó bérce*, *Dolna bérce*, *Ladica-bérc*, *Zalatna bérce* nevek esetében bizonyára ezzel az alakulásmóddal számolhatunk.

A szó korai ómagyar kori területi elterjedtségéről a következőket állapíthatjuk meg. Az erdélyi megyékben különösen gyakori a *bérc* használata: itt összesen 71-szer fordul elő (Kolozs: 28, Fehér: 27, Doboka: 22, Küküllő: 2, Beszterce: 1, Hunyad: 1). Magyarország többi részén 189 *bérc* előfordulásra bukkantam, s ezen adatok túlnyomó része az északon fekvő, egymással szomszédos vármegyékből való (Gömör: 28, Nógrád: 27, Liptó: 26, Hont: 21, Borsod: 18, Abaúj: 17, Heves: 16), ami azt jelzi, hogy elsősorban a felvidéki megyékben lehetett domináns névalkotó köznévi. Ugyanakkor — amint arra már korábban is utaltam — a felsorolt megyékben (különösen az északi területen) a gyakori *Bérc* előfordulások mögött nagy számban közsói említések is húzódnak.

³ Az ómagyar kori hegynevekben 'földfelszíni kiemelkedés' értelemben használt szavak körében csupán a *halom* esetében találunk — a *bérc* előfordulásainál lényegesen kisebb számban — példákat hasonló közsói említésekre. Ezek bemutatására *halom* földrajzi köznévi leírásakor térek ki.

hatnak, minthogy azonban e nyelvi formák gyakran a helyi névhasználatot tükrözik, ez a köznévi szóföldrajzi megoszlását csak kis mértékben érinti, hiszen a szóföldrajz szempontjából lényegtelen az okleveles adat tulajdonnévi vagy köznévi értéke. Az azonban könnyen elképzelhető, hogy a számos közszei említésű *bérc* mögött az oklevél fogalmazójának nyelvi befolyását is gyaníthatjuk: lehetséges ugyanis egyrészt, hogy a lejegyző anyanyelvjárását tükrözi, nem zárható ki másrészt az sem, hogy a *bérc* „oklevélszó”-ként is funkcionálhatott, azaz valamiféle normatörekvés megnyilvánulásának tekinthető a használata, s így ezen adatok területi vonatkozásai természetesen csak megszorításokkal tekinthetők érvényesnek. Minthogy azonban annak eldöntése, hogy az adott okleveles említések mögött milyen motiváció húzódik, ma már nem lehetséges, érdemes nagyon körültekintően közelítenünk a problémához.

Amennyiben azonban a *bérc* szóföldrajzi megoszlását a másik két hegyrajzi köznévi területi vonatkozásaival kívánjuk összevetni, érdemes eltekintenünk a tömegesen előforduló közszei említésektől. Csupán a bizonyosan tulajdonnév részeként funkcionáló *bérc* előfordulásait tekintve azt tapasztaljuk, hogy különösen az erdélyi területen domináns, itt 36 adata van (Kolozs: 18, Fehér: 9, Doboka: 7, Küküllő: 1, Beszterce: 1). Magyarország többi részéből ugyancsak 36 névalkotó *bérc* maradt fenn, azaz megmutatkozik, hogy a közszei adatok figyelmen kívül hagyásával igen jelentősen módosul a szó területi megoszlásáról alkotott kép, s ezek szinte kivétel nélkül a felvidéki területekre lokalizálhatók (Nógrád: 8, Gömör: 7, Heves: 5, Abauj: 4, Liptó: 3).

Mint láttuk, a szó etimológiájával foglalkozó szakmunkák a *bérc* esetében déli szláv átdadó nyelvet feltételeznek, s így joggal várhatnánk, hogy már a korai időkből szép számban maradtak fenn adatai a szónak a déli területekről való oklevelekben. Az általam vizsgált déli vármegyékben (Keve, Krassó, Bács, Baranya, Bodrog, Csanád, Arad) azonban a *bérc* lexémának csupán Baranyából van két (nagy valószínűség szerint nem tulajdonnévi) okleveles említése. Ezzel szemben ugyanakkor — mint láttuk — feltűnően nagy számban adatható a szó Erdélyben, valamint az északi vármegyékben. Ez pusztán a déli levéltáraknak a török időkben való megsemmisülésével nemigen magyarázható, hiszen igencsak szembetűnő, hogy az itt adatható kisszámú hegynévi állományban más hegyföldrajzi köznévi legnagyobb részét a *halom*, ritkábban a *hegy* lexéma szerepel névalkotó elemként (Keve: 5 *halom*, Krassó: 2 *halom*, 1 *hegy*, Bács: 2 *halom*, 1 *hegy*, Baranya: 2 *bérc*, 2 *hegy*, 1 *havas*, 1 *mál*, 1 *ség*). Ez pedig azt mutatja, hogy jelentése alapján nem lehet kizárni a használatát olyan jórészt síkvidéki területeken sem, mint amilyen Bács, Keve vagy Krassó, hiszen például a *hegy* itt is előfordul. Ha azonban a jelentése alapján itt kizárható is lenne elvileg a *bérc* megjelenése, Baranya területéről pusztán természetföldrajzi okokból nagyobb számban várhatnánk *bérc*-eket a hasonló felszínű (hegyes, dombos és mellette folyóví-

gyes sík) Nógrád, Heves, Borsod, Abaúj vármegyék névanyagának megfelelően, különösen akkor, ha a szót déli szláv eredetűnek mondjuk, s figyelembe vesszük azt is, hogy a déli szláv átvétel csak a Dél-Dunántúlon képzelhető el, hiszen a többi területen tulajdonképpen nincs olyan hegyvidéki terület, ami lehetővé tette volna a szó átvételét és elterjedését. A mai helynévanyag sem a déli szláv átvétel mellett tanúskodik, hiszen Baranyában csupán egyetlen *Bérc* van, sőt névelemként sincs több, azaz ez a szó hiányzik a nevekből (BMFN.), Somogyban egy sincs (SMFN.), Zalában kettőt említenek, de az egyik egy XIX. századból való kataszteri térképen szereplő „hivatalos” név (ZMFN.). Ezzel szemben szép számban találkozunk *bérc*-ekkel a Zemplénben (BALASSA–KOVÁTS 1997 és KOVÁTS 2000), valamint Heves megyében (HMFN. IV.).

Összegzésképpen az alábbiakat emelhetjük ki: a szakirodalom szerint a *bérc* szó valamelyik déli szláv (leginkább a szerb-horvát) nyelvből került át a magyarba, ezt azonban a lexéma szóföldrajzi megoszlása kevésbé támogatja, sőt a déli vármegyékben adatolható hegynevek földrajzi köznévi részeinek vizsgálati eredményei ezt inkább cáfolni látszanak. S minthogy a szó különböző szláv nyelvi megfelelői szinte teljesen azonosak, a hangtani szempontú közelítés ugyan csak nem vihet közelebb bennünket az átadó nyelv meghatározásához. Azt gondolom tehát, hogy ebben a kérdésben a jelenlegi ismereteink mellett talán célszerűbbnek tűnik tartózkodni az egyértelmű állásfoglalástól. Nem lehet segítségünkre a szó első adatainak a vizsgálata sem, hiszen a XIII. század első felében a magyar nyelvterület nagy részén már használatban volt. Nagyfokú elterjedtsége azt mutatja, hogy átvételére lényegesen korábban sor kerülhetett. A *bérc* lexéma bizonyára közszőként került be a magyar nyelvbe 'hegy, hegycsúcs' jelentésben. Elterjedésével párhuzamosan a jelentése fokozatosan általánosabbá válhatott: alacsonyabb és magasabb kiemelkedések jelölésére egyaránt használták. Egyetérthetünk tehát TÓTH VALÉRIÁVAL (2001a: 26–7), aki a régiségben 'hegy, kisebbfajta kiemelkedés, magaslat' általánosabb jelentést tulajdonít a szónak. A XIII. század második felében a leggyakrabban használt hegyföldrajzi köznevünk volt, amint ezt az oklevelekben való igen nagy számú — közszői és tulajdonnévi vagy annak részeként való — előfordulása mutatja.

Szót kell még ejtenünk a *bérc* lexéma nyelvjárási *börc* alakjáról, amely vélhetően labializációval alakult (vö. LŐRINCZE 1946: 22). Ezt a variánst azonban LŐRINCZE LAJOS nem csupán alakváltozatnak tekinti, hanem önálló szónak. Kutatásai szerint ugyanis a *bérc* és a *börc* között mind elterjedésében, mind jelentésében olyan nagyfokú a különbség, hogy az a *börc* önálló lexéma voltát igazolja. A *bérc* több mint fél évezreddel korábbról adatolható társánál: a *börc*-re ugyanis az első adat csak 1734-ből maradt ránk (vö. ehhez KNEZSA 1955: 596, TESz., EWUng.). LŐRINCZE vizsgálatai azt mutatják, hogy a *börc* kizárólag a Dunántúlon ismert, és általában nem hegyet, hanem egyenetlen felületű (görön-

gyös, tüskés, bokros, köves, sziklás) kisebb földfelszíni kiemelkedést jelöl (i. m. 24). E formának a tárgyalását azonban — feltűnően kései megjelenése miatt — anyagom ómagyar kori jellege miatt mellőzöm.

3. *Hegy* szavunk eredetével kapcsolatban is sokféle elképzelés merült fel. VÁMBÉRY ÁRMIN a XIX. század második felében még török jövevényszónak tartja (1870: 151). A CZUCZOR–FOGARASI-szótárban sínai, német, angol, svéd és dán alakokkal rokonítják. Noha BUDENZ JÓZSEF munkáiban (1867: 399, MUSz. 96) már a XIX. század végén megjelenik az az elképzelés, mely szerint a szó finnugor eredetű, a földrajzi köznévvvel foglalkozó későbbi szakmunkákban ez a származtatás még sokáig nem talál követőkre. A XX. század első felében ugyanis az e szó etimológiáját is érintő kutatók tartózkodnak az egyértelmű állásfoglalástól: HALÁSZ IGNÁC (1903: 146), WICHMANN GYÖRGY (1908: 267) és BÁRCZI GÉZA (SzófSz., 1951: 53) egyaránt közli a szó lehetséges finnugor származtatását, de azzal a megjegyzéssel, hogy ez az etimológia kétes, inkább csak afféle szubjektív kombinálás, MELICH pedig egyenesen elutasítja BUDENZ eredetét, és ismeretlen eredetűnek minősíti a lexémát (1915–1917: 337). A század második felében azonban egyre többen szállnak síkra a *hegy* szavunk ősi örökség volta mellett. Vitathatónak csupán azt tartják, hogy finnugor eredetűnek tekinthetjük-e: lehetséges ugyanis — noha ez az eredetelés jelentésstanilag bizonytalanabb —, hogy már az uráli alapnyelv szóképzletnek is tagja volt (lásd ehhez TESz., EWUng., UEW., RÉDEI 1967: 169, MSzFgrE., N. SEBESTYÉN 1946: 17).

A TESz. és az EWUng. a szó első adatát a Tihanyi apátság alapítóleveléből közli: 1055: [*h*]armuhig. Korábbról csupán latin formában adatható olyan hegynév, amelynek magyar megfelelője esetleg tartalmazhatja a *hegy* lexémát: ám az 1002/+1001/[XII.]-es oklevélben szereplő „in monte supra Pannoniam” forma (Gy. 2: 564, 626–9) itáliai egyházi névadási mintákat tükröz (vö. Gy. 2: 630). Az ilyen és hasonló latin formák a latin és a magyar földrajzi köznevek sokrétű és távolról sem egyértelmű megfeleltetése miatt egy-egy magyar szó, jelen esetben a *hegy* történetének vizsgálatában még áttételesen sem nagyon használhatók fel. A DHA., amely az 1131 előttről való összes fennmaradt oklevelünket közli, hiteles oklevélből csupán egyetlen helyről, két egymás mellett előforduló névből adathatja a *hegy*-et: 1093–1095: *Keurisig ... Vgmogos* (DHA. 301), ám ezek is kétes adatok, csak a későbbi átiratok alapján azonosíthatjuk bennük a *hegy* lexémát (ezeket lásd ugyanott a lábjegyzetben).⁴ A XI. századból

⁴ Az 1093 és 1095 között keletkezett oklevélben foglaltakat 1223-ban újította meg II. Endre, s erről két egykorú másolat maradt ránk. Ezek egyikében a *Keurisig* alak helyett *Keurishig* szerepel, az *Vgmogos* adatot azonban egyikben sem javították. A szókezdő *h* hiányából kiindulva ZELLIGER ERZSÉBET a *Hegymagas*-t népetimológiai átértelmezés eredményének véli, a ’hegytetőn lévő pogány áldozóhely’ értelmű korábbi *Igymagas-ból a Sopron környéki *Igykő* > *Hegykő* analógiájára

még lásd: 1093/1399: *Zakathegh* (OklSz.). Az oklevelekben szegény 1100-as évekből még meglehetősen kevés *hegy*-ről van tudomásunk (de lásd például: 1177/1202–3/1337: *Hegesholmir*: Gy. 2: 131, 1193: *Cueshyg*: Gy. 2: 322, 410, 1193: *Hygyshyg*: Gy. 2: 208, 236), az 1200-as évektől azonban — a fennmaradt oklevelek számának növekedésével egyenes arányban — ugrásszerűen megnő a számuk.

A szó az ómagyar korban az egész magyar nyelvterületen önmagában és származékaiban egyaránt gyakran szerepel mind *i* ~ *y*-nal, mind pedig *e*-vel jelölt alakban. A kétféle írásmód közel azonos számban van jelen. Nehéz azonban megállapítani, hogy ezek mögött milyen ejtésmód húzódott, hiszen éppen az adott korban zajlik az *i* > *ë* nyíltabbá válás: a XI–XIII. század e vonatkozásban az ingadozás időszaka, s bár a jelenség több-kevesebb intenzitással már korán az egész ország területén kiterjedt, bizonyos nyelvjárásokban mégis tovább élt a zártabb ejtésmód. A kései *i* ~ *y*-s adatokban azonban gyakran már csak a hagyományos helyesírás megnyilvánulását láthatjuk, a kiejtett hang gyakrabban az *ë* lehetett (vö. BÁRCZI 1967: 148–9).

Pusztán hangtani jegyek alapján nem állapítható meg az, hogy a lexéma a finnugor vagy az uráli korra vezethető-e vissza. A hangtani fejlődéséről vallott elképzelések ugyanakkor a két etimológia esetében meglehetősen közel állnak egymáshoz. Finnugor származtatás esetén a rokon nyelvi megfelelők alapján kikövetkeztetett finnugor alapalak **kaća* lehetett, azaz a szóbelseji magánhangzó veláris volt, s a rákövetkező palatális mássalhangzó hatására palatalizálódhatott feltehetőleg alsó nyelvállású magánhangzóvá (*e*-vé). A palatalizáció az ősmagyar korban, a **k* > *ç* (> *h*) spirantizáció lezajlása után mehetett végbe. A szónak az uráli **kađa* alakkal való egyeztetése esetén hasonló alakulásmóddal számolhatunk: a magyar *e* bizonyára a szóbelseji uráli palatális **đ* hatásával magyarázható (vö. RÉDEI 1967: 169, TESz., EWUng., TÓTH V. 2001b: 72).

A rokon nyelvi megfelelők vitatott volta miatt a szó alapnyelvi jelentésének a meghatározása is bizonytalan. Amennyiben finnugor eredetűnek tekintjük, elsődleges jelentése 'csúcs, valaminek a csúcsa' lehetett, s ebből — hasonló szláv nyelvi változás analógiájával is alátámasztva (vö. összsl. **vrchъ* 'csúcs, halom, magasabbban lévő tető' → cseh *vrch*, szlk. *vrch* 'halom, hegy' jelentésfejlődéssel) — magyarázható a 'hegy, dombnál magasabb földfelszíni kiemelkedés' je-

---

(1991), amelynek eredeti jelentését a német *Heiligenstein* 'szent kő' alak is örzi (vö. FNESz.). **Igymagas*-ra viszont efféle bizonyíték nincs, ezért KISS LAJOS a másutt is előforduló *Hegymagas* nevet a *hegy* és a *magas* 'tető' jelöletlen birtokos jelzős összetételének tartja (1995: 21). A *Körös-hegy* alakulását illetően szintén eltérő állásponton vannak. ZELLIGER szerint ugyanis a *körös* fanév -gy képzős származékából a népetimológia formált összetételt (1991: 80). Nem minden képző kapcsolható azonban össze tetszőlegesen bármely tövel, s minthogy sehol máshol nem adatolható **Körösigy* ~ *Körösegy*-féle földrajzi név, KISS LAJOS a *körös* fanév és a *hegy* földrajzi köznévi összetételeként 'körösfákkal benőtt magaslat' értelemben magyarázza a nevet (1995: 21–2).

lentes. Uráli származtatása esetén azonban a folyamat fordítottját kell feltételeznünk: az alapnyelvi 'hegy' jelentésből alakulhatott másodlagosan a 'valaminek a csúcsa' jelentés (TESz., EWUng.).

A középkori szótáraink, szójegyzékeink (például BesztSzj., Murmellius Lex.) sok esetben csak az általánosabb 'kiemelkedés' jelentését tüntetik fel a szónak, amikor a latin *mons* vagy a német *Berg* szavakkal határozzák meg az értelmét. Más munkák (például Pesti: Nomenclat., Verantius: Dictionarium) megadják a *hegy* 'csúcs' jelentését is, melyet a leggyakrabban a latin *acies*, *apex*, *cuspis*, *fastigium*, *mucro*, *vertex*, valamint a német *Spitz* kifejezésekkel értelmezik. (Mindezt lásd: RMGL.)

A CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *hegy*-et „valamely térség, síkság színe fölött nagyon kiemelkedett föld- vagy kő vagy ezekből vegyes tömeg, mely magasabb a dombnál, halomnál, s a völgynek ellentéte” elsődleges jelentéssel határozza meg. Az ÉrtSz. szerint a *hegy* 'dombnál magasabb, terjedelmesebb és rendszerint meredekebb lejtőjű földfelszíni kiemelkedés, melynek anyaga többnyire kőzet'. E definíciók szerint tehát a *hegy* elsősorban a mérete és az anyaga, valamint az alakja alapján határozható meg. HEFTY szerint azonban ez a lexéma kiemelkedéseink legáltalánosabb megnevezéseként szolgál, jelentése ennek révén igen tág, hiszen „a szegedi ember a 8–10 méteres dombokat ép úgy »högy«-nek tiszteli, mint a székely 1200–1600 méteres tetőit. A Tiszántúlon s másutt a *szőlőhegy*eket nevezik *hegy*nek, míg a többinek *hát*, *halom*, *domb* a neve” (1911: 210). LŐRINCZE is hangsúlyozza, hogy a talajkiemelkedéseket, hegyféléket jelölő természeti nevek jelentése viszonylagos. Példaként éppen a *hegy* földrajzi köznevet említi, amely a nyelvterület bizonyos részein csak magas és nagy kiterjedésű földfelszíni formákat jelölhet, másutt azonban olykor alig szembetűnő kiemelkedések megnevezésére is szolgál (1947a: 5–6).

Azt, hogy e jelentésbeli relativitás és az ebből adódó sokszínűség az ómagyar korra is érvényes lehet, erősítheti a *hegy*-et tartalmazó nevek mellett szereplő latin nyelvű minősítések sokfélesége is: *mons* 'hegy' (1298/1390: ad *montem* Borsowhyg vocatum: Gy. 2: 208, 303), *monticulus* 'hegyecske, domb, halom' (1264/1393/1466: ante eundem *monticulum* Kapolnaheg: Gy. 4: 190, 202), *collis* 'domb' (1329: ad *collem* Kereztusheg: Gy. 3: 345) *promontorium* 'domb, kis hegy' (1339/1350>1520: *promontoria* [K]wcholamala et Myndzenthhegye: Gy. 4: 571, 575), hiszen ezek valóban azt mutatják, hogy a *hegy* földrajzi köznévkülönböző méretű és típusú kiemelkedések megnevezésében egyaránt szerepelhetett, noha az előfordulási gyakoriságukban akadnak különbségek. Többnyire ugyanis a *hegy*-eket a *mons* lexémával értelmezték, s ez, valamint a *hegy* lexémának főként magasabb hegységek, hegyvidékek kiemelkedéseinek nevében való adatoltsága mégis azt igazolja, hogy a szó 'nagyobb földfelszíni kiemelkedés' jelentésben volt általánosan ismert az ómagyar korban.

Igen szép számban szerepel a *hegy* lexéma kétrészes nevek utótagjaként, s mint a korábbiakban már utaltam rá, a jelzős szerkezetekből alakult hegynevek előtagjának szemantikai tartalma is hozzásegíthet esetleg bennünket a szó jelentésének pontosabb meghatározásához. Hosszan elnyúló hegyet jelölhet a *hosszú* jelző (1270/1272: *Huzevheg*: Gy. 1: 82), a *nagy* előtag pedig a kiemelkedés magasságára utal (1212/1397/1405: *Naghhegh*: Gy. 1: 329). Olykor több hegy is emelkedik egymás közelében, s ezek összefoglaló megnevezésére is van példa: a *három* (1055: *Harmuhig*: Gy. 2: 323, 432, 1291: *Harumheg*: Gy. 2: 460, 543) számnévi és az *iker* (1249: *Ykerheg*: Gy. 2: 208, 303) melléknévi jelző nyilvánvalóan ilyen értelemben áll. A kiemelkedés csúcsos alakjára utal a *hegyes* (1255: *Hygysgyg*: Gy. 1: 40, 98) előtag. A hegy anyaga lehet *homok* (1280: *Homocheg*: Gy. 4: 321, 1300: *Humukheg*: Gy. 2: 323, 422), jellemzőbb azonban a *kő* (1250: *Kuhyg*: Gy. 4: 258, 1193: *Cueshyg*: Gy. 2: 322, 410, 1295: *Kuesheg*: Gy. 4: 261). Amennyiben köves a talaj, a hegyet csupán gyér növényzet borítja, ilyen kiemelkedések nevében szerepelhet a 'tar, kopasz' jelentésű *szár* melléknév (1295/1315: *Zarheg*: Gy. 2: 461, 530, 144, 1321: *Zarhyg*: Gy. 1: 153). A *fekete* előtagú nevekben (+1264/1324: *Fekethehygh*: Gy. 1: 71, 1363: *Feketeheg*: Gy. 3: 470, 477) közvetve szintén a kiemelkedés növényzetére történik utalás: a névadás korában a hegyet fekete erdő, azaz nagyon sűrű őserdő borította, s ezért távolról feketének látszott (vö. FNESz.). Közvetlenül utalnak a hegyet borító jellegzetes növényzetre a *bodzás* (1248/1326: *Bozyasheg*: Gy. 1: 767, 768), *szőlős* (1260: *Sceleushyg*: Gy. 3: 205), *körtvélyes* (1332: *Korthweleshygh* ~ *Kurthwelusheygh*: Gy. 1: 40, 91, 94), *mogyorós* (1212/1273/1328: *Monorosheg*: Gy. 4: 679), *jávor* (1291: *Jaurheg*: Gy. 2: 460, 543) melléknévi vagy főnévi jelzők. A hegyen ugyanakkor *sertés*-ek makkoltatását is végezheték (+1258: *Sertes hegy* ~ *Sertesheyg*: Gy. 3: 150, 241), valamint méhészkedést is folytathattak (1325/1380/1470: *Mehheg*: Gy. 4: 585, 660). A kiemelkedés védelmi funkcióját bizonyítja az *őr* (1262: *Heurhegh*: Gy. 3: 150, 200, 1279/1312: *Ewrheg*: Gy. 1: 737, 769, 1304/1335//1376: *Ewrhegh*: Gy. 3: 42, 144, 1332/1334: *Ewrheegh*: Gy. 4: 286), valamint a *les* (1264/1393/1466: *Leushegh*: Gy. 4: 190, 202) előtag. A jelzők alapján lényegében hasonló képet alkothatunk a *hegy*-ekről, mint a *bérc*-ekről: előtagjaikból kiindulva ezek ugyanolyan sajátosságokkal jellemezhető kiemelkedések jelölésére szolgáltak. Olykor arra is akad példa, hogy egy hegy megnevezésre — mintegy szinonimaként — mindkét lexémát felhasználták a névadók: 1232>1347: *Lasichaberch* [□: *Ladichaberch*] (Gy. 2: 461, 515), 1323: *Ladychahyge* (Gy. 2: 461, 516).

Ahhoz, hogy a *hegy* ómagyar kori használatáról teljes képet alkothassunk, utalnunk kell arra, hogy a *bérc*-hez hasonlóan a *hegy* földrajzi köznévi viszonylag gyakran kapcsolódik már meglévő hegynevekhez: *Dió-mál* > *Dió-mál hegye*, *Vértes* > *Vértes hegye*, és hogy ez a folyamat a *hegy* esetében is elsősorban jövevényneveket érint: *Pilis-hegy*, *Dobra hegyese*, *Ladica hegye*. A vizsgált

korpusz adatai alapján ugyanakkor egyértelműen megállapítható, hogy — a *bérc*-hez képest igen jelentős eltérésként — a *hegy* szavunk nem szerepel az oklevelekben közszőként a latin nyelvű minősítések helyén. Kérdéses az is, hogy a *hegy* földrajzi köznevet önmagában használták-e kiemelkedések megjelölésére: az egyetlen adat ugyanis, amely ilyen jellegű szerepét alátámaszthatná, csupán latin formában adatható (1213: mon. Sancti Martini in *Monte*: Gy. 2: 627). Emellett csupán a *Hegyes* helynév kapcsán merülhet fel annak a lehetősége, hogy benne a *hegy* lexéma *-s* képzős származékát (*hëgyes* 'ahol hegyek vannak') lássuk, ám jóval valószínűbb az, hogy e névforma alapszavául a *hegyes* (~ *hëgyës*) 'csúcsos' jelentésű melléknév szolgált, amely jelentésében elkülönült az alapszavától.

A szó területi megoszlását vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a *hegy* földrajzi köznévi használata a hegyekben gazdag Észak-Magyarországra koncentrálódik: Gömörben 14, Pilisben 13, Abaújban 9, Hevesben ugyancsak 9, Nógrádban 7, Hontban 7, Esztergom vármegyében 6 említése található. A számadatokból kitűnik, hogy ezen a vidéken lényegesen több, csaknem kétszer annyi *hegy*-ről van tudomásunk, mint tulajdonnév-alkotó elemként funkcionáló *bérc*-ről. Az erdélyi hegyek nevében azonban meglehetősen ritkán szerepel ez a lexéma, s hasonlóan kis számban adatható az ország déli területein is.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a *hegy* földrajzi köznévi minden bizonnyal ősi örökség, amely vagy a finnugor, vagy egészen az uráli alapnyelvig vezethető vissza. Ennek megfelelően a magyar írásbeliség kialakulása után már az első oklevelekben találkozhatunk vele, elsősorban a nagyobb földfelszíni kiemelkedések megnevezésében. A hegynevek alkotóelemeként való használata azonban szerkezeti tekintetben korlátozottnak tűnik: kizárólag kétrészes nevek második névrészeként jelentkezik, egyrészes tulajdonnévként nem fordul elő, és az oklevelekben a közsői használatára sem találunk példákat.

4. A *halom* földrajzi köznévi eredetét kutató szakemberek szinte egyöntetűen azonos állásponton vannak: a *halom* szláv jövevényszó. Kivételt csupán VÁMBÉRY ÁRMIN, valamint HEFTY GYULA ANDOR korai vélekedése képez: VÁMBÉRY ugyanis török eredetűnek tekinti a szót (1870: 149), HEFTY pedig a finnugor származtatás mellett érvel, igaz azt elismeri, hogy a *halom* korai elterjedésében bizonyára a megfelelő szláv szónak is szerepe volt (1911: 208). A szlavisztikával foglalkozó szakemberek azonban hamar rámutattak ezen etimológiák tarthatatlanságára. MELICH JÁNOS munkáiban megkísérli az átvétel időpontjának, valamint az átadó nyelvnek a közelebbi meghatározását is: feltételezése szerint a szó már a honfoglalás előtt megvolt a magyarban (1925–1929: 10), s az óoroszról kerülhetett át (i. m. 10–1, 1910b: 445). KNIEZSA — szláv hangtörténeti érvekre hivatkozva — valamivel óvatosabban foglal állást az átadó nyelv meghatározásának kérdésében (1955: 211), aminek köszönhetően az újabb etimológiai

szakmunkák (TESz., EWUng.) már nem tartják valószínűnek az óoroszl származtatást, helyette csupán annyit közölnek, hogy a szó egy közelebről meg nem határozható szláv nyelvből került át a magyarba.

Az OklSz., valamint a TESz. és az EWUng. a szó legkorábbi adatait a Tihanyi apátság alapítóleveléből közli: 1055: ad *luazu holma*, *Serne holma* (vö. BÁRCZI 1951: 43, 57). Az első hiteles és eredeti nyelvemlékünkben tehát mindjárt két hegynévben is szerepel, sőt *-d* képzős formája is kétszer előfordul: *holmodi rea*, *holmodia rea* (BÁRCZI 1951: 37), ami — és a szó további nagyszámú korai előfordulása — azt mutatja, hogy a *halom* ekkor már szerves része lehetett a magyar szókincsnek, azaz átvételére lényegesen korábban kerülhetett sor. A XI. századból arra is van adatunk, hogy a *halom* lexéma önmagában állva jelöl meg egy kiemelkedést: [1077–95]>+1015/+1158/1403/Pp. Reg.: ab Occ. *Holm* (Gy. 3: 315), az azonban a szövegkörnyezet alapján nem dönthető el, hogy a *halom* itt közszóként vagy tulajdonnévként szerepel-e. Míg a XI. század második feléből, illetőleg a XII. századból — a csekély mértékű írásbeliség okán — meglehetősen kis számban maradt fenn adata ([1077–95]>+1012/+1158/1403/Pp. Reg.: *Zaarholm*: Gy. 3: 306, 1177/1202–3/1337: *Hegesholmir*: Gy. 2: 131), az 1200-as, majd az 1300-as évek okleveleiben már gazdagon adatolható (1256: *Garaboshalm*: Gy. 1: 125, 1261/1271: *Apucholma*: Gy. 3: 67, 118, 1315/1418: *Bedehalma*: Gy. 3: 375).

A szó szláv eredetét bizonyítja, hogy csaknem valamennyi szláv nyelvben megtalálható, és a déli (bolgár, szerb, szlovén), a nyugati (cseh, szlovák, alsó- és felsőszorb, lengyel), valamint a keleti (ukrán, orosz) szláv nyelvekben egyaránt szinte teljesen azonos formában ismeretes (vö. MELICH 1910a: 15, TESz.). Ezen formák mindegyike az ósszláv **chъlmъ* alakból magyarázható, melynek az alapnyelvi jelentését a magyar nyelvű szakirodalomban 'kis domb, halom'-ként adják meg (vö. például TESz.). A szó mai szláv nyelvi jelentését ŠMILAUER 'Hügel (halom), Bergkuppe (hegycsúcs)''-ként határozza meg (1970: 82).

A lexéma a korai ómagyar korban gyakran szerepel *holmu* alakban. Amennyiben tehát elfogadnánk MELICH feltételezését, mely szerint a szó az óoroszból származtatható, fel kellene tennünk, hogy az óoroszból már a IX. században **cholmъ*-féle volt az ósszláv **chъlmъ* folytatása (azaz az *l* előtt már ekkor *o* volt), ami azonban a szakirodalom szerint nemigen valószínű (KNIEZSA 1955: 211, TESz.). A *holmu* hangalak szóvégi *-u*-ja kapcsán ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy bizonyosan nem a szláv *-ъ* megfelelője, hanem feltehetően analogikusan kapta meg az eredeti magyar szavakra jellemző tövéghangzót (vö. TNyt. I, 176), MELICH szerint ugyanis az *-m*, valamint az *-alom* képzős szavak egykor *-mu*, illetve *-lmu* végűek voltak (vö. például *almu*), azaz az átvétel idején a magyarban *-lm* végű szó nem lévén, az átkerült **cholm* > *holm* forma ennek megfelelően analógiásan **holmu*-vá alakult (1910a: 15). Később a felső nyelvál-lású szóvégi magánhangzó eltűnt, s az Árpád-korban a szó már túlnyomórészt a

szláv eredetihez közel álló *holm*, illetve ritkábban nyíltabb *halm* alakjában szerepel az oklevelekben: például 1217: *Geshelewhalm* (Gy. 4: 134, 159), 1264: *Holm* (Gy. 4: 428, 477), 1326: *Teremholm* (Gy. 1: 503). A szóvégi mássalhangzó-torlódást később bontóhang oldotta fel, ezt elsősorban az utána következő mássalhangzós kezdetű formánsok tették szükségessé (vö. TNyt. I, 176). Erre a formára az általam vizsgált korpuszban viszonylag kevés és kései példa van, az első adat egy 1264-es oklevélben szerepel, ez az oklevél azonban hamisítvány (+1264/1324: *Holum*: Gy. 1: 71). Az első hiteles adat a hangzótoldós alakra a XIII–XIV. század fordulójáról maradt ránk: 1299/1300: *Holum* (Gy. 3: 344). Ha még tovább követjük a szóbelseji magánhangzók hangtani módosulását, akkor azt láthatjuk, hogy az adatok tanúsága szerint az első szótagbeli *o* helyébe már viszonylag korán, már a XIII. század első felében a nyíltabb *a* lépett, például 1217: *Geshelewhalm* (lásd fentebb is), [1371 u.]: *halum* (Gy. 3: 489), a második szótagban azonban a XV. század közepéig megmarad a zártabb *u*: például 1416: *Hatarushalum* (OkISz.), 1460: *Fashalwmoldala* (OkISz.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ómagyar kor helyesírási gyakorlatában az *o*-s jelölés mögött [*a*], az *u*-s jelölés mögött pedig [*o*] hangérték is húzódnak.

A magyar szó elsődleges nyelvi jelentését a TESz. 'alacsonyabb domb, niedriger Hügel'-ként határozza meg, s a méretre utaló jelentésjegy jelenik meg azokban a munkákban is, amelyek a latin *collis*, *monticulus* vagy a német *Hügel* kifejezésekkel definiálják a *halmo*-t (MIKLOSICH 1882: 219, MELICH 1935: 285, KNEZSA 1955: 210). Legrégőbbi szójegyzékeink, szótáraink is megerősítik ezt: a latin *collis*, *colliculus*, *tumulus* 'földhányás halom, domb'⁵ (BesztSzj., Schl-Szj., SermDom., MurmLex., Pesti: Nomenclatura, Kolozsvári Gl., Görlitzi Gl., Szikszai Fabricius: Nomenclat., Verancsics: Dict.), valamint a német *Hubel* (*Hübel* ~ *Hügel*), *bühel* vagy a *berglin* (*Berglein*) 'hegyecske, kis hegy' (Pesti) megfelelőekkel értelmezik (mindezekre lásd RMGl.). Az OkISz. azonban a *mons*, *monticulus*, *promontorium* szavakkal adja meg a *halom* szó jelentését: ez azt jelzi, hogy a nagyobb földfelszíni kiemelkedések (vö. *mons*) megnevezésére is használatos lehetett a földrajzi köznévi. A *halom* lexémát tartalmazó hegynevek mellett szereplő latin nyelvű helyfajtajelölő minősítések szintén ezt igazolják: [1330 k.]: ad qd. *collem* Balwanusholma (Gy. 1: 515), 1315/1418: sub *monte* Bedehalma (Gy. 3: 375), 1270/1284: in qd. *monticulo* Keykholm vocato (Gy. 3: 42, 64), 1217: ad *colliculum* Geshelwhalm (Gy. 4: 134, 159), 1337: Quoddam *promontorium* Kuechusholm vocatum (Gy. 2: 551). Az értelmezők mennyiségi megoszlása alapján (*monticulus*: 46%, *mons*: 32%, *collis*: 15%, *colliculum*: 2%,

⁵ A *tumulus*-nak azonban nem csupán 'földhányás halom, domb' jelentése ismeretes, másodlagosan 'sírdomb' értelemben is használták, s ez a jelentése a vele értelmezett *halom* lexémának is meg lehetett, hiszen a német *Grab* 'sír' szóval is definiálják (MurmLex., Verancsics). E jelentésre a mai magyar *sírhalom* összetétel ugyancsak utal.

promontorium: 5%) azonban inkább úgy tűnik, hogy a *halom* földrajzi köznevet elsősorban az alacsonyabb földfelszíni kiemelkedések megjelölésére használták.

A CZUCZOR–FOGARASI-szótár a kiemelkedés kialakulásának módját is definitív jegynek tartja: a szó elsődleges jelentését „ált. az egyenes földfelszínen többé-kevésbé földdomborodó testtömeg”-ként adja meg, s a példaként hozott kifejezések (*homokhalom, kőhalom, búzahalom, sírhalom* stb.) alapján még egyértelműbb, hogy mesterségesen létrehozott kiemelkedést ért rajta. A természetes módon keletkezett kisebb földdomborodásokat is megjelölhette ez a szó, de ezt a szótár másodlagos jelentésnek tartja. Hasonlóképpen vélekedik HEFTY is, aki szerint szintén mesterségesen készült földhányást (s így sírhalmot is) jelentett eredetileg a *halom* szó, s azt feltételezi, hogy az elnevezéseknél — a fentebb részletezett jelentés-meghatározásoktól eltérően — nem a méret, hanem bizonyosan a hegy alakja volt az irányadó (1911: 208–9). SZABÓ JÓZSEF ugyancsak a kiemelkedés alakját tekinti meghatározónak: véleménye szerint a *halom* elsődlegesen a természetes módon keletkezett enyhe hajlatú, kisebb dombok megnevezésére volt használatos, és emellett (noha ritkábban) a mesterségesen létrehozott, nagyobb földhányások megjelölésére is szolgált (1999: 85).

HEFTY úgy véli, hogy a *halom* szó speciális jelentésével magyarázható, hogy a helynevekben az ország nagy részén, a hegyes területeken a *halom* előtt hiányzik minden jelző, vagy ha van is, igen egyszerű és gyakran ismétlődik (*kis, nagy, két, három*). A *halom* eleve csekélyebb mértékű előfordulása e tájakon azzal magyarázható, hogy hegyvidékeken kifejezetten ritka a földhányáshoz hasonló alakú hegy (1911: 209). A *halom* szónak sajátos módon és ezzel összefüggésben szerinte éppen az Alföldön gyakori a használata, és ott már sokszínűbbek a jelzők is. HEFTY többnyire újabb kori névanyagra támaszkodva teszi ezeket a megállapításokat, ám utalva arra, hogy e nevek nagyobbbrészt nem újkeletűek, hanem a XI–XIII. századból származnak. A korai ómagyar kor okleveles forrásai alapján azonban egyelőre nem rekonstruálható az a névanyag, amelyet HEFTY feltételez, az alföldi területekről ugyanis meglehetősen kevés adat maradt fenn, így állítását e korra vonatkozóan sem igazolni, sem cáfolni nem tudom.

HEFTY a fent vázolt teóriáját alátámasztandó kiemeli még, hogy a jelző sokszor a mesterséges eredetre (*szén, hamu, határos*), más esetben a sírdombhoz hasonló alakra (*pad, sátor, hegyes*) vagy éppen a csoportos előfordulásra (*két, három, négyes*) utal (uo.). Ennek kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy ezek a jelzők gyakorta kapcsolódtak más hegyrajzi köznévhöz is: *Sátor hegye, Hegyes-kő, Hegyes-bérc, Két-homorú, Három-hegy* stb. Abban azonban feltétlenül egyetérthetünk az előbbi megállapítással, hogy a *halom* lexéma különösen gyakran szerepel ezekkel az előtagokkal. A szó szemantikai tartalmának meghatározásakor azonban természetesen nem tekinthetünk el a többi jelzőként álló melléknév és főnév áttekintésétől sem. A hegy magasságára utal a *nagy* jelző (1221: *Nogholm*: OklSz.), a kiemelkedést jellemző talajréteg lehet *kövecses*

(1337: *Kuechusholm*: Gy. 2: 551). Boríthatja a kiemelkedést összefüggő növényzet, ami különféle növényekből állhat: lehet *fás* (1283/1414/1568: *Fas-halm*: Gy. 3: 350), *rekettyés* (1329: *Rakatyasholm*: Gy. 3: 345), *szőlős* (1338: *Zewlesholm*: Gy. 3: 306, 314) vagy éppen *lencsés* (1208/1357: *Lencheskolyn* [□: -*holm*]: Gy. 4: 156). Jellemezhető a halom azzal is, hogy milyen állatok élnek rajta: *keselyű* (1217: *Geshelwhalm*: Gy. 4: 134, 159). A jelzőkben megjelenő szemantikai tartalom alapján azt mondhatjuk, hogy a három földrajzi köznévi jelentése között — az általuk vonzott előtagok révén — nem igazán tehetünk lényegi különbségeket; a jelzők használatában megmutatkozó eltérések ugyanis inkább mennyiségi természetűnek mondhatók. Ám ez a kérdés — hangsúlyozzuk ismételten — csak az Árpád-kori Magyarország feltárható teljes helynévállományának ismeretében válaszolható meg határozottabban.

Mint már utaltam rá, a *halom* földrajzi köznévi is kapcsolódhat már meglévő hegynévhez: *Garabos-halom*. Emellett a *bérc*-hez hasonlóan a *halom* is szerepelhet az oklevelekben közszóként, sőt állhat tulajdonnevek mellett a latin helyfajtajelölő szavak helyén, bár erre csupán egyetlen példát találtam: 1359/1429: „Versus occidentem ad quendam *holm* Kolpakorhana vocatum” (OkI Sz.). Gyakran a *halom* esetében is szembetaláljuk azonban magunkat azzal a problémával, hogy a szövegkörnyezet alapján nehezen — vagy egyáltalán nem — határozható meg, hogy az oklevélbeli adat közszóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést, de például az 1333: „Iungit vnum monticulum *holm* uocatum” (OkI Sz.) vagy az 1342: „Iuxta monticulum *holm* dictum” (OkI Sz.) esetében inkább az utóbbit, a *halom* tulajdonnévi voltát, míg az 1339: „inter 2 promontoria vulgo *holm* dicta” (Gy. 3: 141) vagy az 1315/1370/1752: „ad 1 *holm* ... ad alium *holm*” (Gy. 2: 77) esetében a közszói előfordulást erősítheti a kontextus.

A *halom* földrajzi köznévi területi megoszlása lényegesen egyenletesebbnek mondható, mint a korábban vizsgált két lexémáé, ami talán azzal is magyarázható, hogy a *halm*-ot tartalmazó neveink állománya kisebb, tehát eleve nem mutathat olyan erőteljes koncentrálódást, mint a *bérc*-ek, *hegy*-ek nevei. Erdélyben összesen 18 kiemelkedés nevében adatolható, Magyarországon elszórtan 48 előfordulását találjuk. Nagyobb számban a hegyekben gazdag vármegyékben fordul elő (Gömörben 6, Abaújban 5, Pest vármegyében 3), adatolható ugyanakkor például Békés vármegyéből is, némileg talán HEFTY megállapítását is erősítve.

A *halom* ómagyar kori történetéről összegzésképpen az alábbiakat emelhetjük ki. A szó egy közelebről meg nem határozható szláv nyelvből került be a magyarba meglehetősen korán (többek szerint még a honfoglalás előtt), hiszen legkorábbi nyelvemlékeinkben is előfordul már. A XIII. századból ránk maradt adatok pedig azt mutatják, hogy e lexéma ekkorra az egész magyar nyelvterületen elterjedté vált az alacsonyabb és (jóval ritkábban) a magasabb kiemelkedések jelölésére. Az oklevelekben olykor közszói használatban is felbukkan. Hasz-

nálatának gyakorisága mindazonáltal jóval szerényebbnek tűnik, mint amit a *hegy* vagy a *bérc* lexémák esetében tapasztaltunk.

5. A hegyföldrajzi köznevek, közte a *bérc*, *hegy*, *halom* vizsgálata ezzel még korántsem tekinthető lezártnak, hiszen számos olyan probléma, kérdés merült fel, amelyek tisztázásra várnak. A kutatás további irányvonalát a következőképpen vázolhatjuk fel: ki kell terjesztenünk az elemzést térben (a teljes magyar nyelvterületre) és időben (akár napjaink nyelvhasználatáig), a szómező többi elemét is hasonló vizsgálatnak kell alávetnünk, s vizsgálnunk kell a hegyrajzi közneveknek az ómagyar kori hegynévrendszer egészén belüli szerepét is.

Irodalom

- ÁRVAY JÓZSEF (1942), A térszíni formák nevei Kalotaszegen: *MNny.* 4: 3–50.
- BALLAGI MÓR (1867), *A magyar nyelv teljes szótára*. Bp.
- BALASSA IVÁN–KOVÁTS DÁNIEL (1997), *Sárospatak határának helynevei*. Sárospatak.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 95–180.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei*. Bp.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- BUDENZ JÓZSEF (1867), A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezések: *NyK.* 6: 374–478.
- CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874), *A magyar nyelv szótára I–VI*. Pest–Bp.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Bp., 1959–1962.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etimológiai szótár I–II*. Bp., 1914–1934.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HALÁSZ IGNÁC (1883), Visszahódított magyar szók: *Nyr.* 12: 97–103.
- HALÁSZ IGNÁC (1903), A magyar szófejtés és történeti fejlődése: *NyK.* 33: 139–63.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben: *Nyr.* 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.

- HMFN. = *Heves megye földrajzi nevei IV. A gyöngyösi járás, Hatvan és környéke, Eger*. Közzétette PELLE BÉLÁNÉ. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak*. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- KISS LAJOS (1991), Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből: *MNy.* 87: 73–7.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000), *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- KRESZNERICS FERENC (1831), *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda.
- LŐRINCZE LAJOS (1946), Bérc ~ Börc: *MNy.* 42: 22–6.
- LŐRINCZE LAJOS (1947a), *Földrajzi neveink élete*. Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1947b), Mál: *MNy.* 43: 24–7.
- MELICH JÁNOS (1910a), A tövégi magánhangzókról: *MNy.* 6: 14–20.
- MELICH JÁNOS (1910b), A magyar nyelv szláv jövevényei: *MNy.* 6: 443–7.
- MELICH JÁNOS (1915–1917), Egy fejezet a történeti magyar hangtanból: *NyK.* 44: 333–72.
- MELICH JÁNOS (1925–1929), *A honfoglalás kori Magyarország*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1935), Melyek a legrégebb német jövevényszavaink?: *NyK.* 49: 281–94.
- MELICH JÁNOS (1938), Melyik nép nevezte Pestet *Pest*-nek?: *MNy.* 34: 129–40.
- MIKLOSICH FERENC (1882), A magyar nyelvbeli szláv szók: *Nyr.* 11: 114–21.
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára*. Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Bp., 1987–.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1898), Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben: *NyK.* 28: 241–79.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF, *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Bp., 1873–1881.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Szerk. SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND. Bp., 1890–1893.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp., 1902–1906.
- RÉDEI KÁROLY (1967), A palatális mássalhangzók palatalizáló hatása az ősmagyarban: *NytudÉrt.* 58: 167–171.
- RMGI. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1946), Hegy, fok: *MNy.* 42: 17–22.
- SIMONYI ZSIGMOND (1915), A szófejtő szótárhoz. A *b*-kezdetű szavakról: *Nyr.* 44: 116–22.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970), *Příručka Slovanské Toponomastiky*. Praha.

- SZABÓ JÓZSEF (1999), A török hódoltság nyomai helyneveinkben: *NÉ.* 21: 81–6.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár.* Bp., 1941. Változatlan utánnyomás: Bp., 1991.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban: *MNyTK.* 209: 262–5.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–7.* Bp., 1986–1988.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1870), Magyar- és török-tatár szóegyezések: *NyK.* 8: 109–89.
- WICHMANN GYÖRGY (1908), Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához: *NyK.* 38: 267–76.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991), Miért magas a Hegymagas?: *MNy.* 87: 77–82.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.